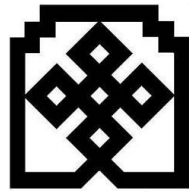

بسم الله الرحمن الرحيم

دانشگاه حکیم سنواری

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد رشته علوم قرآن و حدیث

جایگاه اجتماعی یتیم در قرآن و نهج البلاغه و مقایسه آن با عصر جاهلیت

استاد راهنما :

دکتر احمد فغانی

استاد مشاور:

دکتر زینب امیدیان

پژوهشگر :

غلامرضا آهنج

خردادماه ۱۳۹۷

سوگند نامه دانش آموزندگان دانشگاه تربیت معلم سبزواری

کزین برتر اندیشه بر نگذرد

به نام خداوند جان و خرد

اینک که به خواست آفریدگار پاک، کوشش خویش و بهره گیری از دانش استادان و سرمایه های مادی و معنوی این مرز و بوم، توشه ای از دانش و خرد گردآورده ام، در پیشگاه خداوند بزرگ سوگند یاد می کنم که در به کارگیری دانش خویش، همواره بر راه راست و درست گام بردارم. خداوند بزرگ، شما شاهدان، دانشجویان و دیگر حاضران را به عنوان داورانی امین گواه می گیرم که از همه دانش و توان خود برای گسترش مرزهای دانش بهره گیرم و از هیچ کوششی برای تبدیل جهان به جایی بهتر برای زیستن، دریغ نوزم. پیمان می بندم که همواره کرامت انسانی را در نظر داشته باشم و هموعان خود را در هر زمان و مکان تا سر حد امکان یاری دهم. سوگند می خورم که در به کارگیری دانش خویش به کاری که با راه و رسم انسانی، آیین پرهیزگاری، شرافت و اصول اخلاقی برخاسته از ادیان بزرگ الهی، به ویژه دین مبین اسلام، مبیانت دارد دست نیازم. همچنین در سایه اصول جهان شمول انسانی و اسلامی، پیمان می بندم از هیچ کوششی برای آبادانی و سرافرازی میهن و هم میهنانم فروگذاری نکنم و خداوند بزرگ را به یاری طلبم تا همواره در پیشگاه او و در برابر وجدان بیدار خویش و ملت سرافراز، بر این پیمان تا ابد استوار بمانم.

تاییدیه صحت و اصالت نتایج

بسمه تعالی

اینجانب **غلامرضا آهنج** به شماره دانشجویی **۹۵۲۳۲۳۱۰۳۱** رشته **علوم قرآن و حدیث** مقطع تحصیلی کارشناسی ارشد تأیید می‌نمایم که کلیه نتایج این پایان‌نامه حاصل کار اینجانب و بدون هرگونه دخل و تصرف و موارد نسخه برداری شده از آثار دیگران را با ذکر کامل مشخصات منبع ذکر کرده‌ام در صورت اثبات خلاف مندرجات فوق به تشخیص دانشگاه مطابق با ضوابط و مقررات حاکم (قانون حمایت از حقوق مولفان و مصنفان . قانون ترجمه و تکثیر کتب و نشریات و آثار صوتی ضوابط و مقررات آموزشی پژوهشی و انضباطی ...) با اینجانب رفتار خواهد شد. و حق هرگونه اعتراض در خصوص احقاق حقوق مکتسب و تشخیص و تعیین تخلف و مجازات را از خویش سلب می‌نمایم. در ضمن مسئولیت هرگونه پاسخگویی به اشخاص اعم از حقیقی و حقوقی و مراجع ذی صلاح (اعم از اداری و قضای) به عهده اینجانب خواهد بود و دانشگاه هیچ‌گونه مسئولیتی در این خصوص نخواهد داشت.

نام و نام خانوادگی

این اثر تقدیم می گردد به:

خانواده عزیزم:

به پاس عاطفه سرشار و گرمای امیدبخش وجودشان

به پاس قلب‌های مهربانشان

و به پاس محبت‌های بی دریغشان

که هرچه آموختم در مکتب عشق ایشان آموختم

و هرچه بگویم قطره‌ای از دریای بی کران مهربانیشان را سپاس نتوانم.

شکر:

سپاس به درگاه خداوندی که نام او آرامش‌بخش دل‌هاست. اکنون که به فضل پروردگار نگارش این پایان-
نامه به سرانجام رسیده است، برخود لازم می‌دانم تا از تمامی بزرگوارانی که به نحوی یاریگر من بودند،
تشکر کنم.

از استادان فرهیخته و گرامی، جناب آقای دکتر احمد فغانی و خانم دکتر زینب امیدیان که در این پایان-
نامه راهنمایی و مشاوره‌ی بنده را برعهده داشتند، صمیمانه تشکر و قدردانی نموده و برایشان آرزوی توفیق
و سربلندی دارم.

هم‌چنین از داور محترم جناب آقای دکتر احمد ربانی خواه که با نکته‌سنجی و راهنمودهای خوبشان
زحمت داوری این پژوهش را برعهده گرفتند.

وارج می‌نهم محبت و راهنمایی‌های سایر اساتید محترم دانشکده الهیات از جمله جناب دکتر موسی زرعی و
برای آنها آرزوی توفیق دارم.

در پایان نیز از تمامی کارکنان کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه حکیم سبزواری کمال تشکر و قدردانی را دارم.

فهرست مطالب

۱.....	چکیده
۲.....	فصل اول: کلیات
۲-۱.....	۱-۱. مقدمه و بیان مسأله
۳-۱.....	۲-۱. اهمیت و ضرورت انجام تحقیق
۳-۱.....	۳-۱. پیشینه تحقیق و پژوهش
۶-۱.....	۴-۱. روش تحقیق
۶-۱.....	۵-۱. بیان پرسش و فرضیه های تحقیق
۷-۱.....	۶-۱. اهداف تحقیق
۷-۱.....	۷-۱. کلیدواژه ها
۷-۱.....	۱-۷-۱. جاهلیت
۷-۱.....	۲-۷-۱. یتیم
۸-۱.....	۸-۱. ضرورت اجرای تحقیق
۸-۱.....	۹-۱. روش کار
۸-۱.....	۱۰-۱. بیان محدودیت های تحقیق
۹-۱.....	۱۱-۱. سازماندهی پژوهش
۱۰.....	فصل دوم: جایگاه اجتماعی یتیم در عصر جاهلیت
۱۰.....	مقدمه
۱۰.....	۱-۲. فرهنگ
۱۱.....	۲-۲. جهل
۱۲.....	۱-۲-۲. جاهلیت
۱۳.....	۲-۲-۲. محدوده زمانی و مکانی جاهلیت
۱۴.....	۳-۲-۲. مصادیق جاهلیت
۱۵.....	۴-۲-۲. تقابل جهل با علم
۱۵.....	۱-۴-۲-۲. تحدی در زمان نزول قرآن
۱۵.....	۲-۴-۲-۲. آثار و اشعار ادبی به جای مانده از شاعران دوران جاهلی
۱۶.....	۳-۴-۲-۲. هدف بعثت پیامبر اکرم (ص) در زمان جاهلیت
۱۶.....	۴-۴-۲-۲. معجزه پیامبر (ص)
۱۷.....	۳-۲. تصویر جاهلیت در قرآن
۱۷.....	۱-۳-۲. جدول تعداد کلمات جهل و مشتقات آن در قرآن
۱۸.....	۲-۳-۲. جاهلیت جلی
۱۹.....	۳-۳-۲. جاهلیت خفی

- ۱۹.....تبرج الجاهلیه. ۱-۳-۳-۲
- ۲۰.....جاهلیت اولی. ۱-۱-۳-۳-۲
- ۲۰.....جاهلیت أُخری. ۲-۱-۳-۳-۲
- ۲۰.....حمیت الجاهلیه. ۲-۳-۳-۲
- ۲۱.....حس انتقام جویی. ۱-۲-۳-۳-۲
- ۲۱.....ظن الجاهلیه. ۳-۳-۳-۲
- ۲۳.....حکم الجاهلیه. ۴-۳-۳-۲
- ۲۴.....آداب و رسوم جاهلیت. ۴-۲
- ۲۴.....برده داری. ۱-۴-۲
- ۲۴.....راههای مقابله اسلام با پدیده برده داری در جاهلیت. ۱-۱-۴-۲
- ۲۵.....زننده به گور کردن دختران. ۲-۴-۲
- ۲۶.....فخر فروشی. ۳-۴-۲
- ۲۶.....کبر و غرور. ۴-۴-۲
- ۲۷.....مسخره کردن دیگران. ۵-۴-۲
- ۲۷.....بیهوده گوئی و بد زبانی. ۶-۴-۲
- ۲۷.....خیانت در امانت. ۷-۴-۲
- ۲۸.....تحقیر زنان. ۸-۴-۲
- ۲۹.....روش اسلام برای برخورد با پدیده تحقیر زنان. ۱-۸-۴-۲
- ۳۰.....راه حل های قرآن و منابع تاریخی برای برخورد با جاهلیت. ۵-۲
- ۳۱.....اصلاح انحرافات اخلاقی و اعتقادی. ۱-۵-۲
- ۳۱.....تغییر در نظام ارزشی جامعه جاهلی. ۲-۵-۲
- ۳۲.....تحول در اخلاق جاهلی. ۳-۵-۲
- ۳۲.....اصلاح سیستم اقتصادی. ۴-۵-۲
- ۳۳.....تحول در نظام سیاسی. ۵-۵-۲
- ۳۴.....خشکاندن ریشه های جاهلیت. ۶-۵-۲
- ۳۴.....جاهلیت در نهج البلاغه. ۶-۲
- ۳۴.....زمان بندی جاهلیت از دیدگاه امام (ع). ۱-۶-۲
- ۳۵.....بررسی جهل و جهالت در نهج البلاغه. ۲-۶-۲
- ۳۵.....بررسی نمونه هایی از خطبه ها و نامه های نهج البلاغه در رابطه با جهل و جاهلیت. ۱-۲-۶-۲
- ۴۸.....مشخصه های اجتماعی عصر جاهلی در نهج البلاغه. ۳-۶-۲
- ۵۰.....وضع اجتماعی یتیم در دوران قبل از اسلام. ۷-۲
- ۵۱.....تعریف مصداقی یتیم. ۱-۷-۲
- ۵۳.....فرزند خواندگی. ۲-۷-۲
- ۵۳.....تبنی یا فرزند خواندگی در جاهلیت. ۱-۲-۷-۲

۵۵	۲-۲-۷-۲. فرزندخواندگی در دین زرتشت.
۵۵	۳-۲-۷-۲. فرزندخواندگی در زمان حضرت موسی(ع).
۵۵	۴-۲-۷-۲. فرزند خواندگی در زمان حضرت یعقوب(ع).
۵۶	۵-۲-۷-۲. فرزند خواندگی در اسلام.
۵۷	۶-۲-۷-۲. زیان‌های تبنی یا فرزند خواندگی.
۵۸	۷-۲-۷-۲. دستورات خداوند در زمینه فرزند خواندگی.
۵۸	۱-۷-۲-۷-۲. نهی انتساب فرزند خوانده‌ها به غیر پدران‌شان.
۵۸	۲-۷-۲-۷-۲. عدم تعلق ارث به فرزند خوانده‌ها.
۵۹	۳-۷-۲. خلیع و طرید.
۵۹	۴-۷-۲. استلحاق و نفی.
۶۱	۵-۷-۲. ظلم، ستم و تحقیر یتیمان در دوران جاهلیت.
۶۴	۶-۷-۲. تصاحب ارث یتیمان در دوران جاهلیت.
۶۶	۷-۷-۲. ازدواج‌های اجباری یتیمان.
۷۰	جمع بندی.
۷۱	فصل سوم: یتیم در قرآن و نهج البلاغه.
۷۱	مقدمه.
۷۱	۱-۳. یتیم در قرآن.
۷۲	۱-۱-۳. بقره : ۸۳.
۷۵	۲-۱-۳. بقره : ۱۷۷.
۷۷	۳-۱-۳. بقره : ۲۲۰.
۸۰	۴-۱-۳. نساء : ۳.
۸۱	۵-۱-۳. نساء : ۸.
۸۴	۶-۱-۳. نساء : ۳۶.
۸۵	۷-۱-۳. انسان : ۸.
۸۷	۸-۱-۳. فجر : ۱۷.
۹۰	۹-۱-۳. بلد : ۱۵.
۹۱	۱۰-۱-۳. ماعون : ۲.
۹۳	۱۱-۱-۳. نساء : ۶.
۹۶	۱۲-۱-۳. نساء : ۲.
۹۷	۱۳-۱-۳. نساء : ۱۲۷.
۹۸	۱۴-۱-۳. ضحی : ۶.
۹۸	۱۵-۱-۳. ضحی : ۹.
۱۰۱	۱۶-۱-۳. بقره : ۲۱۵.
۱۰۲	۱۷-۱-۳. نساء : ۱۰.

۱۰۵ ۱۵۲: أنعام ۱۸-۱-۳
۱۰۷ أنفال : ۴۱ ۱۹-۱-۳
۱۰۸ إسرائ : ۳۴ ۲۰-۱-۳
۱۰۹ كهف : ۸۲ ۲۱-۱-۳
۱۱۰ حشر : ۷ ۲۲-۱-۳
۱۱۱ جمع بندی کلی آیات در مورد یتیم ۲۳-۱-۳
۱۱۲ یتیم در نهج البلاغه ۲-۳
۱۱۴ نامه ۴۱ ۱-۲-۳
۱۱۶ نامه ۴۷ ۲-۲-۳
۱۱۹ نامه ۵۳ ۳-۲-۳
۱۲۳ ۴-۲-۳ نمونه‌هایی از رفتار عملی امام (ع) با یتیمان
۱۲۵ ۳-۳ جدول سوره‌ها و آیات مرتبط با یتیم
۱۳۲ فصل چهارم تحول قرآن و نهج البلاغه در جایگاه اجتماعی یتیم نسبت به عصر جاهلیت
۱۳۲ مقدمه
۱۳۲ ۱-۴ تحول در واژه و معنای لغوی و اصطلاحی یتیم
۱۳۳ ۲-۴ تحول در جایگاه اجتماعی ایتام نسبت به دوره جاهلیت
۱۳۴ ۱-۲-۴ تغییر در افکار دوره جاهلی توسط آیین اسلام
۱۳۴ ۱-۱-۲-۴ تغییر رفتار تحقیر آمیز با یتیمان در دوره اسلامی
۱۳۶ ۲-۲-۴ اقدامات اسلام برای تغییر در رفتار دوره جاهلی
۱۳۷ ۱-۲-۲-۴ تحول در ارث یتیمان نسبت به دوره جاهلی
۱۴۰ ۲-۲-۲-۴ تصاحب همسران متوفی توسط وارثین
۱۴۱ ۳-۲-۲-۴ ترک معاشرت با ایتام به دلیل عدم کمک به آنان در دوره جاهلی
۱۴۲ ۴-۲-۲-۴ تغییر در رفتار سرپرستان ایتام
۱۴۵ ۱-۲-۲-۴ لقیط
۱۴۵ ۵-۲-۲-۴ تغییر در نحوه ازدواج یتیمان دوره جاهلی
۱۴۸ ۶-۲-۲-۴ عدم توجه به معیشت یتیمان و تصرف در اموال آنان
۱۴۹ ۳-۴ عدم توجه به استقلال اقتصادی و اجتماعی یتیمان برای تحویل اموالشان
۱۵۰ ۴-۴ فرزندخواندگی در جاهلیت
۱۵۳ فصل پنجم: نتیجه گیری
۱۵۶ منابع و مأخذ

دانشگاه حکیم سنواری

فرم چکیده پایان نامه دوره تحصیلات تکمیلی

مدیریت تحصیلات تکمیلی

نام خانوادگی دانشجو: آهنج	نام: غلامرضا	ش دانشجویی: ۹۵۲۳۳۱۰۳۱
استاد راهنما: دکتر احمد فغانی	استاد مشاور: دکتر زینب امیدیان	
دانشکده: الهیات و معارف اسلامی	رشته: علوم قرآن و حدیث	گرایش: علوم قرآن و حدیث
مقطع: کارشناسی ارشد	تاریخ دفاع: ۱۳۹۷/۰۳/۲۸	تعداد صفحات: ۱۶۵

عنوان پایان نامه: جایگاه اجتماعی یتیم در قرآن و نهج البلاغه و مقایسه آن با عصر جاهلیت

کلیدواژه‌ها: قرآن - نهج البلاغه - یتیم - عصر جاهلیت

چکیده:

توجه به جایگاه اجتماعی یتیم در جاهلیت از دیدگاه قرآن و روایات از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است که تاکنون کمتر به آن پرداخته شده است از این رو در نوشته حاضر تلاش بر این است که با تکیه بر قرآن و روایات و کتب تاریخی و اجتماعی تصویری از یتیم در جاهلیت نشان داده و تغییر و تحولات آن را نسبت به دوران اسلامی مشخص کنیم لذا پرسش اصلی این پژوهش بر این مسئله قرار گرفته است که جایگاه اجتماعی یتیم در قرآن کریم و نهج البلاغه نسبت به عصر جاهلیت چه تحولی یافته است؟ برای پاسخگویی به این سوال منابع اصیل و غنی فارسی و عربی مورد بررسی قرار گرفت باید گفت که منظور از جاهلیت حالت فکری، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی اعراب در روزگار پیش از اسلام می باشد که آن را از دوران رسالت جدا نموده است. در این پژوهش ضمن بیان ویژگی‌های جاهلیت به توصیف اوضاع اجتماعی یتیم در آن دوران پرداخته شد و سپس جایگاه یتیمان در قرآن و نهج البلاغه از منابع تفسیری مورد بررسی قرار گرفت. این نتایج حاصل شد که پیروی از سیره نبوی در مبارزه با جهل اجتماعی راه مقابله با تزییع حق یتیمان در جاهلیت است و دین اسلام که آیینی جهانی است با ذکر یتیمی پیامبرانی چون حضرت موسی (ع) و پیامبر اکرم (ص) یتیم بودن را نقص نمی‌شمارد بلکه آنان را به خاطر تقوای الهی به بالاترین جایگاه اجتماعی، معنوی و مراتب عالی‌ی احسان می‌رساند. تاکید اسلام به حسن معاشرت با ایتام و رفع نیازهای آنان است تا از بسیاری محرومیت‌های اجتماعی و ارتکاب بزهکاری و جنایات جلوگیری شود.

فصل اول: کلیات

۱-۱. مقدمه و بیان مسأله

انسان موجودی اجتماعی است و ساختار زندگی او با پدر و مادر شکل می گیرد لذا خداوند خانواده را با عنوان عطیه الهی یاد می کند. خانواده کانون اصلی تربیت و رشد و تعالی روحی کودک می باشد. در صورتی که کودک از نعمت خانواده محروم شود دچار مشکلات بزرگ اجتماعی و اخلاقی می گردد و منجر به بروز پدیده یتیمی می گردد. از جمله اقشاری که در همه جوامع بشری محبت و حس ترحم همگان را متوجه خود نموده اند وجود کودکان و نوجوانانی است که پدران خود را از دست داده و در معرض آسیب و فقر و ظلم قرار گرفته اند اینان نیازمند حامیان و سرپرستانی هستند که نیازهای مادی و معنوی آنان را برآورده سازند. قرآن کریم با روش های مختلفی مانند ترغیب و ترهیب مردم جامعه یا سرپرستان ایتام، سعی در توانمند سازی و تقویت همه جانبه آنان دارد. علت توجه خاص قرآن و سنت و اولیای الهی به یتیم محروم بودن او از پشتیبان و حامی محکم و استواری به نام پدر است که موجب می شود هم از نظر مالی و مادی و هم از نظر روحی و روانی خلا بزرگی در زندگی او به وجود آید و در معرض انواع آسیب های اجتماعی و تربیتی و روحی و روانی قرار گیرد و در زندگی دچار انحراف و مشکلات فراوانی گردد. از این رو در این پژوهش نگارنده بر آن است که ضمن بررسی جایگاه اجتماعی یتیم خصوصا در دوره جاهلیت به مقایسه جایگاه یتیمان در آن دوران با دیدگاه قرآن و نهج البلاغه بپردازد و با بررسی دقیق ویژگی های دوران جاهلیت بسیاری از تاریکی هایی که در مورد موضوع یتیم در آن دوران از نظرها پنهان مانده است آشکار کند و بر این مسأله تاکید می کند که دین اسلام چه سفارشات و دربار احترام به ایتام و نحوه ی برخورد با آنان دارد.

۲-۱. اهمیت و ضرورت انجام تحقیق

یتیمان خصوصاً کودکان یتیم و کودکانی که فاقد والدین صالح می‌باشند به علت اینکه نمی‌توانند زندگی خود را اداره کنند، مشکلات و آسیبهای اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی زندگیشان را همواره تهدید می‌کند که حتی قرآن کریم دربارهٔ صدمات جبران‌ناپذیر این فقر و یتیمی سفارش‌های زیادی نموده است از جمله: اکرام نمودن آنها «كَلَّا بَلْ لَّا تُكْرَمُونَ الْيَتِيمَ» (فجر: ۱۷)، و نیز عدم راندن باقهر و غضب یتیمان از خود و برخورد نامناسب با آنها را نشانهٔ تکذیب دین و از گناهان کبیره ای شمرده که بر آنها وعده عذاب داده است «أَرْعَيْتَ الَّذِي يُكَذِّبُ بِالْإِيمَانِ * فَذَلِكَ الَّذِي يَدْعُ الْيَتِيمَ» (ماعتون: ۱، ۲)، حتی امام علی (ع) در لحظه شهادت نیز نسبت به یتیمان سفارش‌های موکدی نموده و فرموده: خداوند را در مورد آنها در نظر داشته باشید پس برای دهنه‌ایشان نوبت قرار ندهید که آنان را گاه سیر و گاه گرسنه شان بگذارید. «اللّٰه فی الایتام، فلا تعبوا افواههم و لا یضیعوا بحضرتکم» (نهج البلاغه، ۱۳۷۹: نامه ۴۷) و در مقابل شما فاسد و تباه نشوند خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: این انسان از امتحانات سخت الهی سربلند بیرون نمی‌آید مگر اینکه بندگان را آزاد کند یا مساکین خاک نشین و یتیمان قوم خویش را در شرایط سخت اطعام کند «يَتِيمًا ذَا مَقْرَبَةٍ * أَوْ مَسْكِينًا ذَا مَتْرَبَةٍ» (بلد: ۱۴، ۱۵). با توجه به این سفارشات اسلام دربارهٔ یتیم به اهمیت و ضرورت توجه به یتیمان پی می‌بریم. باید گفت کودکان حتی اگر یتیم نباشند ممکن است در نتیجه فقر والدین و یا عدم صلاحیت آنها شرایطی مشابه ایتام پیدا کنند و بی سرپرست شوند که در نتیجه آن نیازمند حمایت و یاری جامعه می‌باشند.

در اکثر آیاتی که به مصارف مالیات، زکات، خمس و فیء اشاره دارد، عمده مصرفشان را فقرا و ایتام معرفی می‌کند. قرآن کریم همچنین نسبت به اصلاح امور کودک یتیم بسیار سفارش نموده است چرا که نیازمندی یتیم به مال بیشتر بوده و مال برای او یک سرمایهٔ حیات بخش به شمار می‌رود اما چون لغزش مالی و سوء استفاده از اموال یتیمان بسیار می‌باشد لذا به کسانی که با اموال آنان سر و کار دارند فرموده است به مال یتیم جز به روش نیکو، نزدیک نشوید تا آنان به سن رشد و ازدواج برسند و خود بتوانند ادارهٔ اموالشان را برعهده بگیرند. همچنین قرآن کریم خوردن مال یتیم را برابر با خوردن آتش دانسته است که هرچند در دنیا قابل مشاهده نمی‌باشد اما در قیامت از درون آنان زبانه می‌کشد و آنان را می‌سوزاند.

۳-۱. پیشینه تحقیق و پژوهش

در موضوع یتیم تا کنون کتاب‌ها و مقالاتی به رشته تحریر درآمده که هر یک از جنبه‌ای موضوع یتیم را مورد بررسی قرار داده‌اند. بیشتر این کتاب‌ها به موضوع اوضاع اقتصادی یتیمان از جنبه قرآنی پرداخته‌اند و یا فقط

آیاتی را مورد بررسی قرار داده‌اند که در آن به یتیم اشاره شده است اما درباره موضوع اختصاصی یتیم در جاهلیت پایان نامه یا مقاله ای تاکنون نوشته نشده است .

از جمله مقالات و کتابهایی که تا حدودی با موضوع این پژوهش مرتبط بود و به آن‌ها رجوع شد می‌توان به موارد زیر اشاره کرد :

۱- مقاله یتیم و یتیم نوازی در اسلام: محمد مهدی فجری که در آن به حقوق اجتماعی یتیم در یک پاراگراف و جنبه اقتصادی ایتم به‌طور کلی می‌پردازد.

۲- پایان نامه با عنوان راهکارهای حاکمیت در قبال حقوق اقتصادی ایتم با تکیه بر قرآن و حدیث. نویسنده خانم معصومه کرابی: این پایان نامه شامل چهار فصل است که در این پایان نامه تاکید بر جایگاه اقتصادی یتیم می‌باشد و به بررسی آیات و روایاتی در خصوص حقوق اقتصادی ایتم اشاره کرده و در فصل آخر نیز به بررسی نهادهای حمایتی ایتم در دوران حاضر پرداخته است و فرصت‌های شغلی را که برای آنان ایجاد می‌شود بیان کرده است. تفاوت پایان نامه ذکر شده با عنوان پژوهش حاضر این است که در این پایان نامه هدف اصلی تحولی در جایگاه اجتماعی یتیم در قرآن و نهج البلاغه نسبت به عصر جاهلیت می‌باشد. به گونه ای که یک فصل مستقل را به خود اختصاص داده است همچنین تاکید بر عصر جاهلیت و جایگاه یتیم در آن دوران می‌باشد به صورتی که یکی دیگر از فصول اصلی این پژوهش را تشکیل داده است. در نهایت در فصل بعد به بررسی و نقد دو فصل قبلی و تفاوت آن با دوران جاهلیت پرداخته شده است.

۳- یتیم در قرآن و حدیث، علمچی میدی، ملیحه، (۱۳۸۱)، ، چاپ اول، چاپ و نشر بین الملل

این کتاب از هفت فصل تشکیل شده است که با نگاهی گذرا به جایگاه ایتم در گذر تاریخ وارد مباحث مختلف اجتماعی می‌شود و موضوعاتی مانند امور نگهداری و تربیت ایتم در حال حاضر و مسائل عاطفی و مباحثی پیرامون اموال آنان در عصر حاضر پرداخته است اما به صورت گسترده و دقیق به آیات قرآن و نهج البلاغه اشاره نشده است در حالی که این پژوهش بر این مساله تاکید دارد که به بررسی جایگاه اجتماعی یتیم در عصر جاهلیت و تفاوت آن با آیات قرآن و نهج البلاغه می‌پردازد.

۴- اکرام یتیم در قرآن و سنت معصومین (ع): معصومه فاضلی که این نیز مقاله ای گذرا بر تعاریف یتیم و بررسی برخی از آیات قرآن درباره یتیمان مخصوصاً آیاتی در زمینه مالی ایتم می‌باشد

۵- الیتیم فی القرآن و السنه نوشته عزالدین بحر العلوم نجفی

این کتاب را نیز من بررسی نموده مخصوصاً منبع اصلی وبه زبان عربی آن را مورد بررسی قرار دادم و ترجمه فارسی آن را از کتابخانه رضوی مشهد به دست آوردم و مطالب آن نیز به بررسی یتیم در قرآن و برخی از احادیث می‌پردازد و مطلب جدید و تازه ای را نسبت به مقالات و کتاب خانم ملیحه علمچی نمی‌گوید.

۶- جاهلیت و مدنیت در نهج البلاغه: مصطفی دلشاد تهرانی

۷- حمایت از یتیم در نشریه درس‌هایی از مکتب اسلام در سال ۱۳۸۵ شماره ۷ صفحات ۹-۶

این مقاله به تفسیر فقهی و حقوقی آیه ۱۵۲ سوره انعام پرداخته است و نیز شواهدی از آیات دیگر قرآن می‌آورد.

۸- بازگشت به معیارهای جاهلی - تهدید نهضت پیامبر (ص): محمد علی چلونگر

در این مقاله به ویژگیهای جامعه جاهلی از نظر فرهنگی و سیاسی پرداخته است و به نظام قبیله ای اشاره دارد و به تلاش پیامبر به ایجاد جامعه اسلامی و تحول جامعه جاهلی می‌پردازد در این مقاله به واژه یتیم اشاره ای نرفته است.

۹- مقاله تعامل با یتیم از منظر قرآن نویسنده خلیل منصوری

این مقاله به پاداش یتیم نوازی در اسلام و کیفر یتیم آزاری می‌پردازد.

۱۰- مقاله راهکار عملی اخلاق اسلامی در برخورد با ایتام توسط راضیه تقوی زاد ارائه شده درهما

یش منطقه ای اخلاق اجتماعی از منظر قرآن و عترت، مهر ۱۳۹۱

نگاه کلی به موضوع یتیم و یتیمی پیامبر (ص) دارد و از نظر علمی جامع نبود.

۱۱- سبک زندگی اسلامی و یتیم نوازی بر اساس آموزه‌های قرآن و سنت نبوی توسط علی پیرانی

شال این مقاله به سبک زندگی دینی اسلامی می‌پردازد و در یک تا دو صفحه به ثواب پناه دادن یتیمان می‌پردازد ولی جامع و کامل نیست.

۱۲- سبک زندگی قرآنی در توانمندسازی ایتام توسط زهرا قاسم نژاد و همکاران

این مقاله نیز کامل نبوده و عیناً مانند دیگر مقالات ذکر شده می‌باشد

۱۳- بیش از ۴۰ مقاله و کتابهایی در باره عصر جاهلیت مانند مقایسه جاهلیت و اسلام نویسنده بینش

و تاریخ عرب قبل از اسلام توسط عبدالعزیز سالم، جاهلیت قرن بیستم توسط محمد قطب، شرح معلقات

سبعه توسط احمد ترجمانی زاده و تاریخ ادبیات عرب توسط رژی بلاشر ترجمه آذرتاش و مقدمه ابن خلدون

و... نیز مورد مطالعه و ارزیابی قرار داده شد و در صورتی که مفید بودند در پایان نامه نیز مورد استفاده قرار گرفت.

۱-۴. روش تحقیق

روش تحقیق در نوشته حاضر توصیفی-تحلیلی با رویکرد قرآنی و روایی است که ضمن بیان ویژگیهای جاهلیت به توصیف اوضاع اجتماعی یتیم در آن دوران می‌پردازد. روش گرد آوری اطلاعات در این پژوهش به صورت فیش برداری از منابع تفسیری و حدیثی می‌باشد یعنی ابتدا به ذکر معانی مختلف یتیم و مشتقات آن پرداخته شد. به علت کمبود منابع درباره یتیم در دوران جاهلیت به کتابهای عربی با موضوعات تاریخی و اجتماعی و نیز ملاحظات سببه رجوع شد و مورد تحقیق قرار گرفت. این پژوهش، مقایسه‌ای و تطبیقی بین نظام جاهلی و نظام اسلامی است.

۱-۵. بیان پرسش و فرضیه های تحقیق

پرسش اصلی این پژوهش اینست که جایگاه یتیم در قرآن کریم و نهج البلاغه نسبت به عصر جاهلیت چه تحولی پیدا کرده است؟

توجه قرآن و نهج البلاغه به جایگاه اجتماعی یتیم باعث تحول دیدگاه درباره یتیمان شد به طوری که قبل از اسلام در زمان جاهلیت توجهی به یتیم نمی‌شد و در نزد آنان هیچ ارزشی نداشت. از نظر آن‌ها یتیم فردی ضعیف و خوار تلقی می‌شد و نه تنها او را گرمی نمی‌داشتند بلکه حتی در مواردی حقوق او را ضایع می‌کردند و به طریقی از او سوء استفاده می‌نمودند. بخصوص در مال یتیمان، تصرف نابجا می‌کردند، دین اسلام به عنوان کامل‌ترین و جامع‌ترین دین الهی، با تکیه بر آیات قرآن و نهج البلاغه همواره مستضعفان و محرومان اجتماع را زیر حمایت خویش داده است و در این میان ایتم بیشتر از سایر محرومان مورد عطف و رحمت قرار گرفته‌اند به گونه ای که در آیات قرآن و نهج البلاغه و مشتقات آن ۲۳ بار در ذکر شده و افزون بر این، آیاتی نیز هستند که این واژه و تعبیر در ظاهر آن مشهود نیست ولی مضمون آن آیات درباره یتیم است.

امام علی (ع) نیز با رفتار عملی خود احترام به یتیم را به طور عملی در جامعه اسلامی به تصویر کشیدند و چون الگویی برای همه دولت‌مردان، مسئولان و شیعیان و آزادمردان با عمل خویش، حجت را بر همگان تمام کردند. امام (ع) فرمودند: «انا الهادی، انا المهدی، انا ابوالیتامی و المساکین و زوج الارامل و انا ملجأ کل ضعیف و مأمن کل خائف» من هادی مردم و هدایت یافته خدایم، من پدر یتیمان و بی‌چارگانم، من سرپرست زنان بیوه و پناهگاه ضعیفان و امید و پشتوانه ستمدیدگانم» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۳، ۴، ۴۶، ۴۷، ۱۵۲). در اکثر توصیه‌های گرانبهایی که امام (ع) بیان فرموده‌اند از محرومین و یتیمان و نیازمندان نام

برده‌اند. امام (ع) با ذکر «الله الله» در آخرین وصیت خود به امام حسن (ع) حقوق ویژه یتیمان را یادآوری می‌کند و از فرزندش می‌خواهد که هیچ وقت آنان را فراموش نکند.

۱-۶. اهداف تحقیق

هدف اصلی این پژوهش این است که آیا شریعت اسلام در جایگاه یتیم نسبت به عصر جاهلیت توانسته است تحولی به وجود آورد و این تحول چه تأثیری در برخورد با آنان داشته است.

۱-۷. کلیدواژه‌ها

۱-۷-۱. جاهلیت

جهل به معنای نادانی نیست، بلکه یک حالت نفسانی می‌باشد که از منطق صحیح انسانی به دور بوده و حاکمیت خدا در امور زندگی از بین می‌رود. اصطلاح جاهلیت به ویژگیهای اعتقادی و اخلاقی حاکم بر دوران قبل از اسلام می‌پردازد و فرهنگ انسانی را تحت تأثیر تمایلات شهوی و غضبی به شکلی درمی‌آورد که فضایل اخلاقی در آن گم شده و رذایل اخلاقی حاکم می‌گردد. اساس گمراهی عرب در این بود که رفتارشان براساس منطق نبود یعنی از هدایت الهی سرباز می‌زنند و حکومت خدا را در امور زندگی نمی‌پذیرند. پس جاهلیت همان سفاهت می‌باشد؛ که این سفاهت صرفاً به معنای نادانی نیست پس می‌توان فهمید که جاهلیت محدود به زمان و مکان نمی‌شود. (بینش، بی تا: ۱۸) ماهیت جاهلیت ریشه در عصیانگری دارد و نسبت به رهبران آسمانی و اگر جامعه ای نسبت به مفهوم امامت معرفت داشته باشد در تشخیص مصداق آن دچار اشتباه نشود هرگز دچار جاهلیت نخواهد شد. (سلیمانی، ۱۳۸۷: ۲۱۸ تا ۱۸۵). دیدگاه‌ها در مورد جاهلیت متفاوت است برخی بر علم و نادانی تأکید می‌کنند و برخی بر رفتار و کردارها تأکید می‌کنند لذا برخی معتقدند که مقصود از جاهلیت نادانی نیست بلکه جهل در برابر حلم می‌باشد نه علم یعنی جاهلیت نقطه مقابل اسلام است که اسلام بر ارزش‌های اخلاقی و فرهنگی تأکید می‌کند برعکس زمان جاهلیت (خرم شاهی، بی تا: ۲۸۴، ذیل واژه جاهلیت).

۱-۷-۲. یتیم

یتیم کودکی است که پدر یا سرپرست خود را از دست داده باشد. اصطلاح و عنوان یتیم تا زمانی بر کودک اطلاق می‌شود که به بلوغ نرسیده باشد، اما پس از بلوغ این عنوان بر او و احکام یتیم نیز بر او بار نمی‌گردد. در هر جامعه گروهی از کودکان هستند که والدین خود را به هردلیلی از دست داده و بی‌کس و تنها مانده‌اند و به دارالایتام سپرده می‌شوند و یا افرادی سرپرستیشان را برعهده می‌گیرند. بحث درباره یتیمان تنها به مسئله معاش و زندگی مادی آنان اختصاص ندارد بلکه محبت و مورد توجه شدن و بحث

عاطفی آنان مهمتر است؛ چرا که انسان به ویژه در دوران کودکی موجودی لطیف و تشنه محبت است، حال اگر چنین افرادی محبت نبینند و بدون عشق بزرگ شوند، هیچ تضمینی برای داشتن زندگی سالم برای آنها وجود ندارد و چه بسا ممکن است دچار بحران‌های شخصیتی و اجتماعی شوند. زیرا در محیط خانواده است که انسان تربیت معنوی، اجتماعی و اخلاقی را فرا می‌گیرد و نداشتن خانواده در کودکان یتیم منجر به صدمات جبران‌ناپذیر روحی می‌گردد.

۸-۱. ضرورت اجرای تحقیق

در خصوص اجرای تحقیق و شناسایی فرهنگ جاهلی باید گفت که این فرهنگ خود مقدمه تفسیر قرآن و حدیث است چرا که محیط جزیره العرب مهبط قرآن و حدیث و جایگاه گفت و شنود و نشر معارف اسلام بوده است لذا شناخت چنین محیطی از مهم‌ترین شرایط وارکان شناسایی اسلام است. همچنین باید گفت که تاکنون پژوهشی در زمینه یتیم در عصر جاهلیت صورت نگرفته است.

یتیمی بیش از آن که یک رنج انفرادی باشد یک مسأله بزرگ اجتماعی است که منشاء بسیاری از نابسامانی‌ها، ناکامی‌ها، بیماری‌های روانی می‌باشد کودکی که از مهر و محبت محروم مانده و رأفت و عطوفت ندیده است دچار تندخویی و خشونت، بدبینی و بدخواهی، دشمنی و کینه توزی و ده‌ها صفات ذمیمه دیگر می‌گردد.

۹-۱. روش کار

در این پژوهش نگارنده بر آن است که ضمن بررسی جایگاه یتیم خصوصاً در دوره جاهلیت، به بررسی جایگاه یتیمان در قرآن و نهج البلاغه بپردازد و با بررسی دقیق ویژگی‌های آن دوران و عصر اسلامی بسیاری از تاریکی‌هایی که در موضوع یتیم در آن دوران از نظرها پنهان مانده است آشکار نموده و به مقایسه این دو بپردازد. در این پژوهش بر این مسأله تاکید می‌شود که قرآن و سنت چه سفارشات دربارہ جایگاه اجتماعی ایتم و نحوه برخورد با آنان داده است. برای دریافت برخی رفتارهای مسلمانان ابتدا باید جامعه عرب پیش از اسلام را شناخت و سپس به ریشه یابی حوادث و جریان‌های دوران اسلامی پرداخت.

۱۰-۱. بیان محدودیت‌های تحقیق

مشخص است انجام دادن هر تحقیقی مشکلات خود را دارد مشکلاتی مانند عدم دسترسی آسان به منابع مخصوصاً در فصل دوم در مورد جایگاه یتیم در جاهلیت و مشکلاتی در خصوص جمع آوری همراه با مشکلات زندگی و شغلی.

۱-۱۱. سازماندهی پژوهش

در این تحقیق و پژوهش تلاش بر این بود که جایگاه اجتماعی یتیم را در دوران قبل از اسلام با دوران اسلامی مقایسه نماییم. برای پرداختن به این موضوع ابتدا سوالاتی مطرح شد و در فرایند تحقیق به جواب‌هایی دست یافتیم.

این پژوهش شامل پنج فصل است که در فصل اول به توضیح کلی در مورد موضوع و روش کار و بیان کلیات تحقیق از جمله تعاریف و پیشینه تحقیق پرداخته می‌شود و در فصل دوم با عنوان جایگاه اجتماعی یتیم در عصر جاهلیت ابتدا به تعاریف مفصلی درباره‌ی عصر جاهلیت و دوران پیش از اسلام و ویژگیها و مشخصات آن دوران پرداختیم و به این نتایج دست یافتیم که در آن دوران چه در عصر جاهلی یا در دیگر ادیان پیش از اسلام حق و حقوق یتیمان مورد سوء استفاده قرار گرفته و تصاحب می‌شد و این تصاحب در برخی موارد خود این کودکان و مادران و خانواده‌های آنان را در بر می‌گرفت. عصری که در آن برده داری، زنده به گور کردن دختران و طبق بررسی‌های به عمل آمده فرزند کشی نیز شامل پسرها هم می‌گردید و آنان را نیز مانند دختران به تعبیر قرآن از ترس تنگدستی می‌کشتند سپس به تعریف یتیم و ذکر جایگاه اجتماعی او در جاهلیت با ذکر جلوه‌هایی از تاریخ پرداخته می‌شود و در پایان فصل دوم به این سؤال که آیا کودکان یتیم در دوران جاهلیت از حق و حقوقی برخوردار بودند جواب داده شد و با ذکر شواهدی به این مسأله پرداخته شد. در فصل سوم با عنوان جایگاه اجتماعی یتیم در قرآن و نهج البلاغه^۱ به ذکر دیدگاه این دو منبع درباره یتیم پرداخته شد برای این کار آیات قرآن را که در زمینه یتیم بکار رفته به صورت مفصل مورد بررسی قرار دادیم و برای فهم مطلب به توضیح و ذکر جلوه‌هایی از تاریخ پرداختیم و ضمن کنکاش در تفاسیر مختلف تفاوت‌های جایگاه یتیمان در جاهلیت و قرآن مشخص شد بعد از آن به بررسی خطبه‌ها و وصایای امام (ع) در رابطه با ایتم پرداختیم و مشخص شد که لقب ابوالیتامی و ثمال الیتامی امام (ع) دلیل بر یتیم نوازی ایشان دارد در فصل چهارم با عنوان تحول قرآن و نهج البلاغه در جایگاه اجتماعی یتیم نسبت به عصر جاهلیت که مهم‌ترین فصل پژوهش است به ذکر تفاوت‌های این فصل با فصل دوم می‌پردازیم و در نهایت در فصل پنجم به جمع بندی موضوع پایان نامه پرداخته می‌شود.

^۱ در ترجمه آیات قرآن کریم از ترجمه فولادوند و در ترجمه خطبه‌ها و نامه‌های نهج البلاغه از ترجمه آیتی استفاده گردید.

فصل دوم: جایگاه اجتماعی یتیم در عصر جاهلیت

مقدمه

برای شناخت فرهنگ جاهلیت و بررسی اوضاع یتیمان در آن زمان باید محیط آن دوران را مورد بررسی قرار داد و آداب و سنن حاکم بر آن را شناخت. مردم دنیا به ویژه مردم جزیره العرب قبل از بعثت پیامبر اسلام (ص) در ضلالت و گمراهی روشنی بسر می بردند، سیه روزی و بدبختی، جهل و نادانی، و آلودگیهای گوناگون معنوی در آن عصر، تمام نقاط جهان را فرا گرفته بود، شناخت جاهلیت مقدمه شناخت حیات اسلام است. چون تا باورها، فرهنگ، تمدن، آداب و رسوم جوامع جاهلی شناخته نشود، میزان تأثیر آئین جدید آشکار نمی شود. اولین گامی که جامعه را به سوی جاهلیت می کشاند زیر پا گذاشتن اصل توحید و یکتاپرستی و تبدیل آن به شرک و کفر می باشد. به طوری که مردم عربستان از دین حنیف که توحیدگرا بود به تدریج دوری جسته و به کفر و شرک گرائیده بودند لذا دچار جهل و جهالت شده بودند، و به پرستش بتان و دوگانه پرستی و یاپرستش خورشید و ماه گرفتار شده بودند (سلیمانی، ۱۳۸۷: ۲۱۸ تا ۱۸۵).

تفسیر قرآن کریم و دیگر کتب تاریخی و اجتماعی دوران اولیه اسلامی جزء منابع غنی در رابطه با شناخت فرهنگ جاهلیت و عصر پیامبر (ص) می باشد. لذا قبل از ورود به بحث یتیم در زمان جاهلیت ابتدا به تعاریف کلی از فرهنگ، جهل و عصر جاهلیت می پردازیم و پس از آن به بررسی مشخصات دوران جاهلیت و اوضاع یتیمان در آن دوران می پردازیم.

۱-۲. فرهنگ

فرهنگ در زبان عربی با واژه ثقافه آمده است که شامل نهادها، هنرها، رسوم، سنت، اعتقادات یک قوم می باشد. و منظور از فرهنگ زمانه نیز آداب و رسومی است که در احوال سیاسی اجتماعی در بین مردم در زمان نزول آیات رواج داشته است. لذا برای پی بردن فرهنگ جاهلیت باید تعریف فرهنگ مشخص شود.

فرهنگ مجموعه ای پیچیده ای از معارف، اعتقادات، هنرها، صنایع، فنون، اخلاق و سنن حاکم بر جامعه ای است که فرد عضو آن جامعه می‌باشد. و تعهداتی در قبال آن دارد که با استفاده از این موارد می‌توان تاریخ یک کشور و یک دوران را بررسی نمود (ر.ک. روح الامینی، ۱۳۷۲: ۱۷). جاهلیت نیز خود یک فرهنگ است که علاوه بر جنبه‌های مثبت دارای نقاط ضعفی بوده که پیامبران الهی مأمور به اصلاح آن گردیدند چرا که مصلحان بزرگ اجتماعی مانند عبدالمطلب نتوانستند در دوران خود برای آن کاری انجام دهند.

۲-۲. جهل

جهل را در مفردات راغب اصفهانی به سه معنی آمده است:

«الأول: و هو خلو النفس من العلم، هذا هو الأصل» که همان نادانی می‌باشد

عتره بن شداد از شعرای دوران جاهلی جهل را در شعری به معنای نادانی ذکر کرده است

«هلا سألت الخيل يا ابنة مالك إن كنت جاهله بما لم تعلمي»

شاعر خطاب به محبوبه خود می‌گوید اگر جاهل بودی نسبت به شجاعت و دلآوری من چرا از سواران

نپرسیدی. در این شعر جهل بر نبود علم و نادانی بکار برده شده است. (رفیعی، عبدالهی، ۱۳۹۳: ۱۳۴)

«الثانی: اعتقاد الشيء به خلاف ما هو عليه» یعنی اعتقاد به چیزی برخلاف حقیقت

«الثالث: فعل الشيء به خلاف ما حقه أن يفعل، سواء اعتقد فيه اعتقادات صحیحا أو فاسدا، كمن يترك

الصلاة متعمدا» انجام عملی برخلاف حق و حقیقت باشد. مانند ترک نماز به صورت عمدی. (ر.ک. راغب

، ۱۴۱۲: ۲۱۰)

واژه جهل در شعر معلقه عمرو بن کلثوم به معنای ستیزه جویی و خشونت نیز به کار رفته است .

«الالایجهلن احد علینا فنجهل فوق جهل الجاهلینا»

که زوزنی از شارحان معلقات سبعة گفته که مبادا کسی با ما سفاهت کند که ما نیز سفیهانه با او برخورد

می‌کنیم. (ر.ک. مجرب، ۱۳۷۹: ۸۰-۶۰) در این بیت جهل به معنای عملی سفیهانه و دور از خرد که همان

خشونت طلبی است آمده است .

«الجهل: نقیض العلم، الجهالة: أن تفعل فعلاً به غیر علم» جهل مخالف علم می‌باشد کاری را بدون علم

انجام دادن، «الجاهلیة الجهلاء زمان الفترة قبل الإسلام». و جاهلیت زمان فترت قبل از اسلام می‌باشد. (فراهیدی

، ۱۳۸۸، ۳: ۳۹۰).

«الجهل: خلاف العلم يقال جهل فلان جهلا و جهالة. قيل أجمعت الصحابة علی أن كل ما عصی الله به

فهو جهالة، و كل من عصی الله فهو جاهل.» (ر.ک. مجمع البحرین، ۱۳۷۵، ۵: ۳۴۶) در این تعریف نیز جهل

مخالف علم دانسته شده است البته گروهی که معصیت خداوند کنند نیز جاهل نامیده شده‌اند .

با تعاریفی که آورده شد می‌توان فهمید که در فرهنگ‌های لغات اکثراً جهل را بر بی‌دانشی و بی‌خردی ترجمه کرده‌اند.

ایزوتسو در کتاب مفاهیم اخلاقی و دینی در قرآن می‌گوید که گلدزیهر معتقد است که جهل در مقابل علم نیست بلکه در مقابل حلم است که بر معقولیت اخلاقی صدق می‌کند و از ویژگی‌هایی مانند صبر، اعتدال برخوردار است که این عناصر با قدرت کامل می‌گردد و جهل همان تندخویی بوده است. (ر.ک. ایزوتسو، ۱۳۷۸: ۵۶)

۲-۱-۲. جاهلیت

جاهلیت اصطلاحی است که با پیدایش اسلام پدید آمد و این اصطلاحی قرآنی و دینی است که اشاره به نوعی از ویژگی‌های اخلاقی و اعتقادی در تاریخ پیش از اسلام عربستان دارد. این واژه مهم‌ترین واژه مشتق شده از جهل می‌باشد که مسلمانان آن را برای توصیف اوضاع و احوال پیش از اسلام بکار می‌بردند و از آن معنای عصر نادانی فهمیده می‌شود.

برای جاهلیت تعاریف زیادی گفته شده است از جمله:

حالت فکری، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی اعراب در روزگار پیش از اسلام اطلاق می‌شده است تا آن را از دوران رسالت جدا سازد. (آلوسی، ۱۹۲۴، ۱: ۱۵). جاهلیت نوعی حالت روانی که متعلق به زمان و مکان خاصی نمی‌باشد بلکه افراد از پذیرش حق روی گردان هستند و هوا و هوس‌ها در بین آن‌ها جریان دارد لذا مربوط به همه زمان‌ها و مکان‌ها می‌شود. (ر.ک. باغستانی، م: ۱۳۸۳: مدخل جاهلیت). که شاهد مثال آن آیه ۸۹ سوره یوسف «قَالَ هَلْ عَلِمْتُمْ مَا فَعَلْتُمْ بِي يَوْسُفَ وَ أَخِيهِ إِذْ أَنْتُمْ جَاهِلُونَ» گفت: «آیا دانستید، وقتی که نادان بودید، با یوسف و برادرش چه کردید؟» که در این آیه جهل به معنای غلبه هوس بر برادران یوسف می‌باشد که انسان هر چند عالم و آگاه باشد اما دچار خطایی شود که بر آن جهل صدق کند.

جاهلیت به معنای حالتی است که اعراب قبل از اسلام داشتند یعنی از خدای سبحان، رسول خدا و دین ناآگاه بودند و به انساب خود افتخار می‌کردند (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ذیل ماده جهل)

ابن خلدون دوران جاهلیت را چنین توصیف می‌کند: این قوم بر حسب طبیعت، وحشی و یغماگر بودند و موجبات وحشیگری و خشونت در میان آنان چنان استوار بود که جزو خوی و سرشت آن‌ها درآمده بود و از این طریق از قید فرمانبرداری حکام سرباز می‌زدند خوی آن‌ها غارتگری و روزی آن‌ها در پرتو نیزه‌ها فراهم می‌آمد (ابن خلدون، ۱۳۶۹، ۱: ۲۸۵)

محمد قطب نیز در کتاب جاهلیت قرن بیستم درباره جاهلیت اعراب می‌گوید: قرآن ملت عرب را از این جهت جاهل نامیده که حکومت را اهل هوی و هوس خود قرار داده و حکومت خدا را به رسمیت نمی‌شناختند. لذا قرآن کریم هوی و هوس یا حکومت خدا را معیار تشخیص حکومت جاهلی از غیر جاهلی